

Сергійчук В. І.,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії світового українства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0003-9255-8086

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: ЗАКОНОМІРНОСТІ НАГРОМАДЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЕНЕРГІЇ ВІДРОДЖЕННЯ

THE UKRAINIAN STATEHOOD: PATTERNS OF ACCUMULATION OF REVOLUTIONARY REVIVAL ENERGY

Понад тисячолітня історія української державності тричі означена її поразками й періодами відродження. Вперше це сталося після падіння Галицько-Волинського князівства в 1349 році, що завершувало княжу добу в нашій історії. Аби повернути право бути господарем на своїй землі, українцям необхідно було витворити новий політичний провід, оскільки попередній у більшості пішов на службу до чужинської влади.

Тож відтепер його творення розпочинається з козацької старшини, яка бере на себе роль проводу над народними масами, в яких усе більше проявлялося національне ество, що супроводжувалося нагромадженням революційної енергії. Вона вибухне в середині XVII століття національною революцією, яка започаткує нову добу української державності – Гетьманщину.

Її втрата для українців станеться в 1764 році, коли російська імператриця Катерина II позбавить гетьмана Розумовського влади й запровадить правління Другої Малоросійської колегії, яка невдовзі ліквідує всі ознаки українського автономного ладу. Проте пам'ять про цю героїчну епоху та її традиції Москва не змогла знищити, відтак українська державність у формі Української Народної Республіки відродиться 1917 року новим вибухом революційних мас, провід над якими візьмуть політичні партії соціалістів.

Оскільки він не зумів спрямувати соціально-політичні гасла революційної боротьби в Україні в національне русло, надати їй виразно національний характер, то критична маса нової енергії була змарнована, а українці в 1920 році вдруге втратили державність на власних теренах. Відтак змушені будуть понад 70 років шукати нові шляхи її нагромадження. Успіху досягнуть у 1991 році, коли комуністи й націоналісти об'єднаються в парламенті ще радянського зразка.

Історія засвідчує: нагромадження революційної енергії в бездержавний період для відродження самостійної України прискорюється з кожним разом удвічі: майже 300 років (1349–1648), майже 150 (1764–1917) і майже 75 (1920–1991).

Ключові слова: українська державність, етапи відродження, закономірності нагромадження революційної енергії.

The more than thousand-year history of Ukrainian statehood has been marked three times by its defeats and periods of revival. This happened for the first time after the fall of the Galicia-Volyn principality in 1349, which ended the princely era in our history. In order to regain the right to be the owner of their land, Ukrainians had to create a new political leadership, since the majority of the previous ones went to serve foreign authorities.

Therefore, from now on, its creation begins with a Cossack foreman, who takes on the role of guiding the masses of the people, in whom the national identity was increasingly manifested, accompanied by the accumulation of revolutionary energy. It will explode in the middle of the 17th century as a national revolution, which will usher in a new era of Ukrainian statehood – the Hetmanship.

Its loss for Ukrainians will occur in 1764, when the Russian Empress Catherine II will deprive Hetman Razumovsky of his power and introduce the rule of the Second Collegium of Little Russia, which will soon eliminate all signs of the Ukrainian autonomous system. However, Moscow could not destroy the memory of this heroic era and its traditions, so Ukrainian statehood in the form of the Ukrainian People's Republic will be revived in 1917 with a new explosion of revolutionary masses, led by socialist political parties.

Since he failed to direct the socio-political slogans of the revolutionary struggle in Ukraine in a national direction, to give it a distinctly national character, the critical mass of new energy was wasted, and in 1920 the Ukrainians lost their statehood for the second time on their own territory. Therefore, they will be forced to look for new ways of accumulating it for more than 70 years. Success was achieved in 1991, when communists and nationalists united in the still Soviet-style parliament.

History testifies: the accumulation of revolutionary energy in the stateless period for the revival of independent Ukraine doubles every time: almost 300 years (1349–1648), almost 150 (1764–1917) and almost 75 (1920–1991).

Key words: Ukrainian statehood, stages of revival, patterns of accumulation of revolutionary energy.

Хліборобство з огляду на повніше забезпечення людини в доісторичні часи не стимулювало наших предків до творення власної збройної сили, відтак для українців воно є не лише заняттям, але й формою життя. А досвід історії переконує, що такі нації не виявляли значних здібностей творити свої держави. Їх суспільне життя визначали слабо об'єднані земельні громади. На той час державотворчими, в тому числі й на розселеннях наших предків, були кочові народи, оскільки спосіб життя останніх змушував їх весь час бути в пошуках засобів до існування. А це стимулювало витворення з внутрішніх ресурсів нової творчої енергії.

І так повторювалося в історії не раз – тих, хто вирощував хліб і втрачав навика воїна, завойовували прибульці із степів – від кімерійців до східних слов'ян. І лише допоки князівські дружини, що витворилися Рюриковичами, гартували свій військовий характер, існувала могутня держава Русь. Коли ж вони, «осівши по уділах-волостях, стали хліборобами, стратили войовничий дух, а з ним і здатність боронити свою державу від кочовників», то це, як справедливо пише Павло Кашинський, і стало причиною занепаду Київської держави [1].

Подібна доля чекала в майбутньому і Галицько-Волинську державу. Її засновник Роман Мстиславович, пам'ятаючи про плачевні наслідки з'їзду князів у Любечі 1097 року, скликає на початку 1205 року нове зібрання такого рівня, але вже з метою об'єднати всі руські землі: «... до Треполля приїхали Рюрик, Роман, а й Ростислав приїхав, що був у свого шурина в Переяславі. Тут вони переговорювали про волости (й хотіли поділити їх відповідно до того), хто як потерпів за Руську землю. Але диявол довів до, в тому числі великого замішання. Роман піймав Рюрика, післав (його) до Києва й постриг у черці, так само його жінку й дочку (свою жінку), що їх був відправив. Сина ж Рюрикового (Ростислава) й його брата Володимира взяв зі собою» [2].

Більше того, Роман Мстиславович, володіючи Києвом, після Трипільського з'їзду князів його залишає й повертається до Галича, звідки невдовзі переносить свою столицю до Володимира Волинського. Очевидно, не зрозумів значення Києва для розбудови своєї держави, вважаючи більш важливим західний регіон українських земель, який менше потерпав від набігів половців і був ближчим до Європи.

Залишення Києва у майбутньому буде оцінюватися негативно. Зокрема, без такої столиці, вважали в ХХ столітті, «будемо пустоцвітом, вічними ізгоями, народом окаяним, Богом проклятим, без Столиці, скільки б не перемагали ми – не досягнемо останньої і найбільшої перемоги, яка ім'я нації запише в книгу вічної життя; бо лише через перемогу можемо наповнити дійсність правдою, яка горить в нас!» [3].

Також не зрозуміли значення Києва в цьому плані ні Данило Галицький, ні його нащадки. Відтак поступово Наддніпрянина, а згодом і власне західні землі нашого народу потрапляють під чужоземне панування. З 1349 року в нашій історії настає період повної бездержавності – уже без проводу у вигнанні, як це було з нащадками Романа Мстиславовича. Панівна верхівка, як правило, пристосовувалася до нових реалій, дбаючи насамперед про власне благополуччя й збагачення – від Кревської до Люблинської унії, скажімо, на латинство перейшло понад 300 українських шляхетських родин.

Відтепер українці справді опиняються зовсім в іншій ситуації. Бо вони змушені не тільки класти голови в нещасливій битві проти татар на Ворсклі 1399 року, де поляків немає, а й кривавитися заради порятунку Польщі в битві під Грюнвальдом 1410 року. Правильно наголосив свого часу Ярослав Оріон, що «в цьому останньому бою наше лицарство віддавало життя за чужу справу, іменно за Польщу, яка Україні ніколи добра не бажала» [4].

Не сприяє нагромадженню революційної енергії відродження й церква, яка й надалі очолюється присланими з Царгороду греками. Вони тепер більше часу проводять у Москві, ніж у Києві. Щоправда, її пробує боронити великий князь Витовт (1392–1430), який видає універсал в обороні Київської православної митрополії й намагається піти за прикладом Болгарії й Сербії, аби в релігійній політиці добитися незалежності від Царгороду. Не бажуючи латинізувати Литви й України, він погоджується на розроблений новим київським митрополитом Григорієм Цамблаком проект релігійної унії з Ватиканом. Втілювати його в життя вже доведеться наступникові – Ісидору, який на Флорентійському соборі (1438–1439) в присутності візантійського імператора й патріарха одержав не тільки благословення на унію Київської митрополії, а й став кардиналом і папським легатом на Литву й Україну.

Маючи доручення об'їхати з унійною місією Східну Європу, Ісидор у Москві був заарештований, бо там вважали всіх прихильників унії зрадниками. До речі, скориставшись з її проголошення, там самочинно оголосили власну автокефалію, а місцевого духовного провідника Іону – митрополитом всієї Русі.

Відтак процес українського відродження гальмувався й тому, що його провідна верства залишалася несконсолідованою. Частина її орієнтувалася на Рим, інші – на Царгород, треті – на Москву, що впевнено набирала політичної ваги в тогочасному світі, позбувшись 1453 року релігійної залежності від Візантії.

Москва в цей час не тільки перебирає роль центра християнського світу на Сході, а й проголошує себе Третім Римом, використовуючи одруження князя Івана III на племінниці останнього візантійського імператора Палеолога

й корону Мономаха, яку вкрав у Києві 1169 року Андрій Боголюбський. Відтепер Іван III – цар Московський і всієї Русі, «новий Костянтин» за візантійською традицією. Монах-українець Філофей з псковського монастиря пише до нього: «Благословенне місто Москва. Два Рими впали, але третій стоїть, а четвертого ніколи не буде».

У Москві відтепер посилено розвивають пропагандистську концепцію про право на кївську спадщину, зокрема, там висувають план про підпорядкування «блокам'яній» столиці всіх історичних земель Русі – аж до Вісли. Зрозуміло, як «наступниця Візантії – Другого Риму» Москва воліла бачити під своєю кормигою також Босфор з Дарданеллами і Грецький архіпелаг.

У такій надзвичайно трагічній ситуації уроженець Полтавщини князь Михайло Глинський, що перед тим вчився в Європі, брав участь у війнах, які відбувалися в Італії, Іспанії, Франції, долучився до тогочасного руху гуманізму й ренесансу, першим спробував повернути право українському народові бути господарем на своїй землі. Як маршалок двору великого князя Михайло Глинський громадить навколо себе тодішню українську еліту, обсадивши нею всі державні посади Великого князівства Литовського.

Серед політичної еліти Великого князівства Литовського вже навіть снували задуми про перетворення його на Руське зі столицею в Києві, як цього добивалася так звана руська партія. Однак він шляхом перевороту не пішов. Зрозумівши, що жоден із сусідів українського народу не є його щирим приятелем, а лише мудрує, як краще поживитися за рахунок нашої бездержавності, він покинув Вільно, переселившись до своїх турівських маєтностей, звідки й розпочинає підготовку повстання проти польсько-литовської влади.

Уже на перших порах Глинському вдалося захопити Мозир, Слуцьк, обложити Овруч і Житомир. Однак, коли в квітні 1508 року дійшло до головних битв, то основний союзник – московський князь – не з'явився у визначене місце. Глинський подався зі своїм відділом до Орші, де мали бути московські війська, але ті відступили за Дніпро, підписавши невдовзі мир з Литвою. Вимушений прибути до Москви Михайло Глинський там був заарештований і кинутий у в'язницю, де він і помер 15 вересня 1534 року.

Таким чином, перша спроба повстання за відродження незалежності України виявилася невдалою. Що ж тепер залишалось нашим предкам:

ставати до боротьби за свою волю, за власну гідність чи з опущеною головою йти на самознищення? Відомий дослідник з діаспори Юрій Литвиненко з цього приводу відповідав: «Боротьба за власну гідність, за право говорити на своїй мові, жити по звичаях своїх дідів – з одного боку, і за право користати з плодів своєї праці – з дру-

гого, це є ті два моменти, що керували і продовжують керувати діями кожного народу. У одних, там, де королі або князі встигли виповнити свою і створили міцну державу, соціальна боротьба проводиться завжди в внутрідержавних, національних рамках. У других, народів поневолених, які вже загубили власне обличчя і розлялись у чужому їм національному морі, соціальна сторона питання часто бере верх над національною. В українських умовах ці два питання переплелися остільки, що без розв'язання одного розрішити друге стало цілком неможливо» [5, с. 16]. А без власного політичного проводу про це не ставало і думати. Ситуація складалася критичною: «поневолений, зведений до стану рабів народ, позбавлений своєї освіченої і організаційно-здібної вищої верстви, яка могла б служити йому проводирем у визвольних змаганнях; безправна, майже загнана у підпілля, православна церква; безлич, на всіх кордонах, жорстоких ворогів, чекаючих першої можливості прогнати окупанта, щоб самому сісти на його місце – все це не залишало жодної надії українському народові на ліпші часи» [5, с. 15].

Та придушена й приспана революційна енергія українства починає непомітно перетікати спочатку з привіслянських теренів у Дике поле, де чорнозем витворює новий тип хлібороба, який готовий постояти за себе й за Україну збройно. До них згодом активно прилучаються й мешканці прикордонних поселень Поділля й Київщини, які спочатку сезонно виїжджають у степ для різних промислів, повертаючись восени з надбаними дарами природи, але потім, коли польсько-литовська влада підпорядковує собі там землю, перебираються на нові місця в Дикому полі.

З часом з'являються сезонні, а потім і постійні поселення ухадників на промисли на дніпровських островах нижче Черкас аж до порогів. Туди більше подавалися водним шляхом з Верхнього Подніпров'я, басейнів Прип'яті й Десни, де більше займалися рибальством, мисливством і збиральництвом, оскільки хліборобство не було таким інтенсивним, як на чорноземах. Тут же можна було займатися як уже звичними в місцях виходу промислами, так і новими: розробляти селітру в степових могилах, їздити за сіллю до солоних озер і лиманів у Причорномор'ї тощо.

Ця категорія вільних людей якраз найбільше починає продукувати революційну енергію. До них пізніше пристають й інші представники активного населення. З огляду на ці обставини степове пограниччя і дніпровські острови інтенсивно залюднювалися. І це було цілком законно, адже з кожним роком охочих перейти в стан незалежних людей, тих, що вийшли з-під влади свого господаря, ставало дедалі більше. Однак після того, як з 80-х років XV століття кримський хан розпочинає грабінницькі набіги на українські землі, то і ухадники на дніпровсь-

ких островах, і степові хлібороби першими відчувують на собі жорстокість орди.

Це змушує тамтешніх мешканців братися до зброї, оскільки польсько-литовська влада виявилася неспроможною захистити українське населення від постійно наростаючої кримськотатарської агресії. Тривалий час орда безперешкодно вторгалася глибоко в український етнічний масив, доходила аж до поліських боліт, грабуючи й спопеляючи великі території. В огнищах гинуть міста і села, тисячі й тисячі української людності потрапляють до страшного полону.

Тож необхідність жити в постійній готовності до відсічі агресії орди змушувала господарів дикого степу й дніпровських островів гуртуватися спочатку в невеликі ватаги, а пізніше у досить сильні воєнні дружини, щоб захищати власне життя. Кримський хан і турецький султан першими звернули увагу на ту збройну силу, що народжувалася у пониззі Дніпра. Якщо Варшава, аби не накликати війни на свої терени, всіляко відхрещувалася від ухадників, що шарпали турецькі купецькі каравани й відганяли табуни коней у степу, тобто, зачіпали інтереси Блискучої Порти, то Стамбул уже знав, як іменувати цих одчайдуш – козаками.

Українські обставини формують зовсім інше суспільне явище з тих, хто не хоче бути приреченим на неволю, а бореться за власну гідність. Тож правильно підмітив І. Рибчин, що «запорозькі козаки розраховували головно на внутрішні психічні динамічні сили, як завзяття, наполегливість, ентузіазм боротьби за свободу і добро своїх рідних. Ці внутрішні прояви ентузіазму невгаваючої боротьби мали для них куди більшу вартість і значення, ніж фортеці, замки та оборонні мури, будовані лицарями і населенням західної, південної і центральної Європи» [6].

І ті історичні обставини, в яких опинилися українські землі після втрати нашим народом власної державності й посилення ординських нападів, стихійно творили збройну силу для самозахисту. На межі двох світів – осілого, хліборобського, і войовничого, кочового, – вона формувалася в сплаві обох традицій. Український хлібороб, аби гарантувати життя своїм рідним, захистити свою землю, свою хату, змушений був, ідучи за плугом, тримати при боці шаблю. Відтак він засвоював войовничі прикмети, притаманні ординцям, не втрачаючи і своїх традиційних хліборобських рис. Тож саме «у синтетичному сполученні обох характерів склався новий тип української людини – козака» [7].

Таким чином, власні державотворчі риси українство відгранювало через творення вільного хлібороба чи промисловця, який буде здатний збройно захищатися й водночас поважати право кожного на своє самоврядування. І цей демократичний державницький поступ виявиться справді новаторським і досі неповторним. Треба було лише комусь узяти на себе

обов'язок відродити старокиївську військову традицію, прив'язатися до неї самим і в'язати козацьку силу й акумулювати революційну енергію нації. Таку місію взяв на себе князь Дмитро Вишневецький, нащадок турово-пинських Рюриковичів, який усвідомив, що тоді саме тут – на межі Дикого поля – вирішувалася подальша доля українства. Зрештою, це для нього було не чужим, бо засвоїв уже з родинного звичаю те кредо, яке набагато пізніше гетьман Іван Мазепа вризає твердо й однозначно: «Же през шаблю маєм право».

І князь Вишневецький пішов туди, де можна було згуртувати сильних духом, і вкласти цю шаблю в руки тим, хто мав з ним спільний дух – одвічної стихії боротьби. Це було «об'єднання людей одного духу, гарячої віри і випробуваного характеру! Людей ідеї» – якраз ці слова Дмитра Донцова найкраще характеризують запорозьку спільноту, яку зібрав Дмитро Вишневецький.

Об'єднавшись під захистом Хортицької твердині, ті ухадники відчували свою силу. Вони не лише впевненіше почували себе під захистом укріплених мурів на дніпровському острові, а й мали базу, з якої могли робити вилазки в пониззя Дніпра чи заглиблюватися в степ. Саме тут Дмитро Вишневецький об'єднав розпорошених по дніпровських плавнях низовців, прилучив до них той хліборобський елемент з межі Дикого поля, який уже набув добрі навички військового ремесла. Отже, він визначив напрям творення власне української збройної сили, що мала органічний зв'язок із землею.

У цьому якраз і виявилася його державна і військова далекоглядність, бо заснування організованого збройного осередку на Хортиці – це й цеглина у підмурівок відродження української держави. Бо той осередок української збройної сили на Малій Хортиці взяв на себе функцію не лише оборони південного пограниччя. Висунувши так далеко в степ центр свого військового відродження, наш народ уперше за багато століть повертав собі право відновлювати господарство на величезних просторах чорнозему, втрачених з падінням Русі.

Рахуючись із збройною силою козацтва, котре постійно використовував, польський уряд думав над тим, як зашкодити поширенню його впливу, ізолюючи від народних мас. Тому історичним парадоксом для Речі Посполитої було залучення до своїх військово-політичних планів не тільки реєстрового козацтва, а й запорожців і взагалі не вписаних до реєстру, що втягувало під прапори козацької ідеї все нові й нові маси українства. Це особливо чітко проявилось під час козацько-селянських повстань наприкінці XVI століття.

Окремі представники польської еліти бачили вихід у тому, щоб примирити Річ Посполиту з українським козацтвом. Наприкінці XVI століття київський католицький єпископ

Йосиф Верещинський запропонував створити своєрідну козацьку державу на Задніпров'ї. Зокрема, передбачалося передати в юрисдикцію Війська Запорозького всіх земель на схід від Дніпра. До козацької держави, на чолі якої мав стояти князь, передбачалося включити українські й білоруські землі від Запорожжя до Орші. На них планувалося розмістити 13 полків: князь зі своїм відділом повинен був одержати на утримання Переяслав «з усіма хуторами», а козацький гетьман розташувався б у Лубнах і його околицях, інші військово-територіальні одиниці – в Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславі й Радомлі [8].

І хоч цей проект був нереальний, він свідчить про існування уже принаймні ідеї козацької автономії через військово-територіальний полковий поділ, про вимоги рівності козаків зі шляхтою і навіть про окремий козацький народ з правом на власну політичну організацію. Очевидно, зовсім не випадково в середині 1590-х років у шляхетському середовищі кружляли чутки, що козаки хочуть заснувати окрему республіку на чолі з Наливайком як князем.

Військове мистецтво українських козаків викристалізувалося в різних аспектах збройної боротьби. Передусім у відсічі турецько-татарської агресії, яка постійно супроводжувалася жорстоким кровопролиттям. Саме дніпровська вольниця була у цій боротьбі авангардом, саме на неї із сподіванням звертала погляди вся Європа, що тремтіла перед грізною силою Османської імперії. Важкі битви з арміями турецького султана і кримського хана мобілізували внутрішні сили України; досвід, одержаний у цих битвах, сприяв зростанню військової майстерності всього народу.

Але козацька енергія продовжувала нуртувати й далі, якої нагромаджувалося все більше й більше, і завданням польської влади було знову випустити її, аби вона не змогла остаточно сформуватися в дієвий національно-визвольний рух, чого дуже боялися в Речі Посполитій. І мали підстави, бо з самого початку свого гетьманування Сагайдачний ставить перед дніпровською вольницею головне завдання – «свободити руський народ від підданства і ярма рабського», що означало, як стверджував його біограф Касіян Сакович, – «вольності набути».

Однак зупинили цей рух не так поляки, як Москва, де вже давно планували використати енергію українського козацтва в своїх інтересах. Для цього було використано православних патріархів Сходу, котрі, регулярно відвідуючи «білокам'яну» для одержання милостині, а відробляти її ревною агітацією українства сподіватися саме на Москву щодо свого майбутнього.

Тому й виникає питання, чому той же Петро Сагайдачний, що вславився своїми походами на Москву, Крим і Туреччину, стає на коліна перед

східним патріархом Феофаном і просить його таємно висвятити Йова Борецького на київського православного митрополита, який тоді заявляв, що українців пов'язує з москвинами «одна віра, одно Богослуження, одне походження, язик і обичай».

Цілком резонно виникає й ще одне питання: чому, маючи вже такий потужний військовий потенціал, з яким рахувалися не тільки у Варшаві й Москві, а й у Європі й Туреччині, козацтво не ставить питання про заснування власної церкви? Адже напередодні Хотинської битви гетьман Сагайдачний мав під зброєю 41 900 козаків. Воістину, навіть не зажевріла тоді в козацького гетьмана державницька думка просити висвятити свого, українського патріарха в Києві, в справі якого не могли б втручатися ні москвини, ні поляки.

У той же час Петро Сагайдачний погоджується за порадою Феофана присягнути, що ніколи не буде воювати проти Москви, розкаюючись за свій недавній похід і просячи в того відпущення за це гріхів. Відтак Феофан запевняв українського гетьмана, що в тому поході немає ніякого гріха і його, зрештою, легко загладити війною проти невірних, тобто підштовхував козаків виступити проти Туреччини, яка вже готувала величезну армію під Хотин. Крім того, патріарх підмовив гетьмана, аби той написав листа до недавно настановленого там патріарха і його сина – царя Михайла Романова, розсипаючись перед ними похвалами.

За підтримки козацтва, Йов Борецький, який прибув до Києва зі Львова вже відвертим москвофілом, очолює антиунійний рух, відтак не прислухається до пропозиції греко-католицького митрополита Вельяміна Рутського щодо створення спільного українського патріархату в Києві. В Україні розпочинається війна «Русі з Руссю», яка буде супроводжуватися не тільки релігійною полемікою, а й освячуватися кров'ю прихильників тієї чи іншої конфесії. Уніати вперто боронитимуться проти спроби поляків повернути їх на римокатолицизм, а православний митрополит Борецький проситиме московського царя Михайла Федоровича взяти Україну під свою опіку.

А в листах православних владик до Москви згадуватиметься і про нібито спільне походження двох народів. Зрештою, Йов Борецький, Ісаєя Копинський, Захарія Копистянський визнавали за московськими князями, а потім і царями право на Київ й українські землі.

Цілий комплекс ретельно спланованої акції щодо взяття під контроль українського духовенства, що має великий вплив на козацтво, з часом дає Москві можливість наполегливо втілювати в життя ідею підпорядкування останнього православному цареві. Тож після заяви митрополита Копинського 15 серпня 1632 року на козацькій раді в Черняхівській діброві про

необхідність підпорядковуватися московському цареві через два місяці цю тезу повторює гетьман Андрій Діденко. На зібраній ним у Корсуні раді в жовтні 1632 року ухвалили: «будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Руси, чтоб государ их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они, белорусцы и черкасы, учнут за свою веру стоять по Днепр» [9, с. 129].

Як бачимо, ці «лутчие люди» вже готові були до того, аби православна віра поширювалася тільки до Дніпра. Чи розуміли наставлені за ініціативою Петра Сагайдачного владики відновленої Київської православної митрополії, що вони задля задоволення своїх амбіцій, які вимірюються кількістю одержаних у Москві соболів, ведуть свою паству в пастку, з якої буде неможливо вийти?

Це в Москві добре розуміли, як можна використати українське духовенство, яке закликає свою паству кидати рідну землю і йти на чужину працювати на єдиновірного православного. Особливо цей процес набуде бурхливого розвитку після поразок козацько-селянських повстань у другій половині 1630-х років. Документи 1638 року, наприклад, стверджують про бажання роменських черкас перейти спочатку одинаками, потім десятками, зрештою сотнями.

Тоді ж просяться під руку православного єдиновірного царя монахи Густинського монастиря, біженці з гадяцького городища, а 11 червня 1638 прийшли до Білгорода 4000 українців, прохаючи переселити їх «в Красний город на Корочю». Водночас зростає потік запорозького козацтва і в пониззя Дону: «А запорозских черкас у них в Азове и на Дону з 10.000 человек; и ныне к ним в Азов запорозские черкасы идут безпрестанно многие люди. А русских де людей из государевых украинных городов к ним в Азов и на Дон не прибыло нисколько...» [9, с. 203].

Проте Москва запізналася, оскільки Запорозька Січ уже перебрала на себе політичний провід українського народу, який втратила колись наша православна шляхта. Загальна рада, яка з самого початку заснування Січі стає найвищим органом самоуправління, вирішувала найрізноманітніші питання життєдіяльності запорожців, проблеми війни і миру, взаємин із сусідами, вибори старшини. Загальна військова рада, в якій кожен козак мав право голосу, скликалася, як правило, двічі-тричі на рік – 1 січня, на другий-третій день після Великодня й 1 жовтня.

А в міжчасі управляла кошова старшина, яка обиралася з найбільш довірених загальній масі козацтва звиязців, особливо ж січовий отаман, який мав беззастережну владу над кожним рядовиком від ради до ради. Звичайно, сам він не міг справитися з управлінням Січі, оскільки з розширенням розмаху військових дій з другої половини XVI ст. виникає потреба створення

постійного апарату керівництва, а також допоміжних органів управління. Відтак поступово формується структура кошової старшини, яка стане базою для функціонування генеральної старшини Гетьманщини.

Усе це в комплексі дало можливість за сто років після заснування Запорозької Січі на Хортиці підготувати не тільки народні маси до тривалої війни з таким сильним противником, яким була в ті часи феодальна Річ Посполита, а й сформувати відповідний апарат управління ними, без чого немислима була українська національна революція в середині XVII століття. Це сталося тоді, коли Богдан Хмельницький, піднявши булаву, покликав до життя своєрідну козацьку державу – Гетьманщину. Це була, за словами зарубіжного вченого Гюнтера Штекля, золота доба для українця, його історії. Ім'я Хмельницького означало для нього майже завершену побудову окремишньої державності, виключна належність якої українському народові не могла викликати заперечення [10].

«Такої доброї нагоди, щоб наш народ з цієї неволі міг видертися, ще ніколи не було, – писав Богдан Хмельницький у березні 1652 року. – Не лишали ми і гірших нагод, а тепер і поготів найкращої лишати не личить, бо ляхи самі не знають, що роблять, з безмірного зухвальства самі себе хочуть погубити, а нам життя дарувати. Тому закликаю, щоб не тільки кожний козак був готовий до війни, а й кожний простий чоловік...» [11].

Та найголовнішим було те, що вже нагромадилася величезна кількість революційної енергії, якої було достатньо, аби відбулася національна революція. Хмельниччина стала й справді етапом максимальної мобілізації суспільної енергії. Творчість народних мас проявилася в небачених до того військових успіхах, в економічному піднесенні, що давало можливість вести довготривалу війну з таким могутнім противником, як феодальна Річ Посполита. Сила козацької армії визначалася чіткою організацією її комплектування, складом командних кадрів, озброєнням, матеріальним забезпеченням, моральна сила – духом народу, вихованням його на кращих військових традиціях, починаючи з часів Запорозької Січі на Хортиці.

Усе це дало можливість не тільки проголосити, а й закріпити й зміцнити міжнародно-правову основу української держави, яка існуватиме понад століття. Однак позбавивши 1764 року Кирила Розумовського гетьманської булави, царське самодержавство взялося за здійснення свого головного завдання – повного знищення українського етносу через зросійщення, що необхідно було робити делікатно, руками самих українців.

У наказі президенту Сенату і міністру юстиції Вяземському імператриця Катерина II, зокрема, зазначала: «Малая Россия,

Лифляндія і Финляндія суть провінції, которіе правяться конфирмованными им привилегиями; нарушать оные отрешением всех вдруг непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходитися с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостию. Сии провінції, также Смоленскую надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали глядеть, как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий есть, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провінціях; когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезли, не токмо б персона кака была произведена в оное достоинство...» [12].

Однак у Санкт-Петербурзі добре усвідомлювали: для досягнення такого результату необхідно остаточно знекровити українське козацтво – тільки тоді, коли весь його соборний потенціал буде підірваний і збройна сила розпорошена, можна приступати до втілення в життя цього зловісного плану. Ось чому Катерина II, інструктуючи князя Вяземського, як змусити українців, щоб вони «обрусели и перестали глядеть, как волки в лесу», зробила приписку про знищення цього документу.

Царське самодержавство насамперед вирішило остаточно позбавити українську збройну силу такого важливого її резервного чинника, як слобідські полки, де «русское оседлое население было весьма редкое». З цих міркувань, як і спротиву економічній старшинській експансії на Слобожанщину через оформлення в приватну власність усе нових і нових ділянок землі, московський уряд рішуче відмовлявся передати під владу Гетьманщини цей регіон українського розселення, оскільки побоювався, що тоді гетьман може бути «великим князем і мати під своєю владою козаків донських, запорозьких... і всі козацькі роди, що по цій стороні Волги». Тому вже в 1764 році слобідські полки було ліквідовано, а наступного року на цих теренах розселення українського козацтва вже було введено подушний податок.

Після ліквідації Запорозької Січі в 1775 році вже залишалось справою техніки остаточно похоронити залишки української державності. І це робиться через ліквідацію козацького військово-територіального полкового устрою на Гетьманщині, яка в 1781 була поділена на три намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, що утворювали Малоросійське генерал-губернаторство.

А коли в 1783 році замість постійного козацького війська було утворено десять карабінерних, кавалерійських полків, то це означало, що автономія Гетьманщини остаточно перестала існувати. Тому Катерина II вже не остерігалася, коли 3 травня 1783 року запроваджувала кри-

посне право в Гетьманщині та Слобожанщині. Тим паче, що вона поманила козацьку старшину російським дворянством, і та поласилася, як і колись українська шляхта, котра пішла на службу до поляків, залишаючи рідний народ без політичного проводу.

За таких умов, «народні маси ще жевріють живим вогнем, вибухають раз-по-раз живим пожежним, мають ватажків сміливих вірою і високою мудрістю, мають ще Гонтю і Залізняка, але вже не мають греблі, яка б народню повинь зібрала в одне річище, не мають над собою бані, яка б запричастила ці маси духові, веж, які б переможно сформували і вивели їх до висот!

Робимось поступово народом селянським і тим самим народом неісторичним: наша культура поступово перестає бути культурою національною, стає культурою суто народною, духове життя наше відходить в провінцію, замикається селом, досконало володіємо деревом, натомість вже не маємо сил, щоб опанувати камінь. Відступаємо з городів своїх і городи наші заповнює чужоземна тьма» [13].

Відтепер українці могли хіба що заявляти: «наша воля по той бік моря». Але виникала в спогадах про козацьку збройну силу, хоч реально її на рідних теренах уже не існувало, а рідне слово в Російській імперії переслідувалося. Тоді могли більше заявляти про себе і своїх братів-наддніпрянців австрійські українці. Саме вони озвучать духовно ті золоті слова, що народилися в стольному Києві, але не були там спочатку почуті, такими потужними, воїстину божественними акордами, котрі заgrimлять на весь світ з княжого Львова: «Ще не вмерли України ні слава, ні воля!».

А заклик до національного відродження України почула від Великого Кобзаря з холодного Санкт-Петербурга, а потім його живе слово пролунало в Київському університеті Святого Володимира, де було створено Кирило-Мефодіївське братство. Але це саме тут після смерті Тараса Шевченка зродиться студентська «Громада» на зразок заснованої за його участю в Санкт-Петербурзі 1858 року, яка прагнути працювати для свого народу, хоча ще без проголошення боротьби за його політичні права. Але вже сповнюватиметься сподівання Великого Кобзаря на те, що «мати городів руських» поверне собі роль об'єднуючого центру всього українства – Святий Київ наш великий!

І якщо українська пісня і неписана словесність народу українського, за словами Куліша, «надхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвигнути націю свою з темряви, котра не давала духовним силам її піднятися з занепаду, а тим самим і нівечила її добробут», то ця українська молодь раптом почула Шевченкове: Світе тихий, краю милий, – моя Україно! – За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?» – і заціпеніла» [14].

Один із фундаторів Кирило-Мефодіївського братства Микола Костомаров так оцінював почуті тоді поезії Шевченка: «Страх перейняв мене... Я побачив, що Шевченкова муза роздирала заслону народного життя. І страшно, і солодко, і захоплююче було глянути туди!.. Тарасова муза прорвала якусь підземельну загату, вже кілька віків замкнену багатьма замками, припечатану багатьма печатями, засипану землею, навмисно поорану і засіяно, щоб сховати для потомства навіть пам'ять про місце, де знаходиться підземна порожнеча: Тарасова муза сміливо ввійшла в ту порожнечу з своїм невгаслим світильником і відкрила за собою шлях і свіжому повітрю і людській цікавості» [14].

Коли ж у Галичині заснуються перші політичні партії, то і на Наддніпрянщині за цим прикладом розгорнеться рух гуртування в організації, що виступатимуть за права української нації. Першою такою стане «Братерство тарасівців», до створення якого долучилися харківські й київські студенти, оголосивши 1891 року біля могили Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі програму власних дій: «Ми повинні віддати всі сили на те, щоб визволити свою націю...».

Подібне гасло буде виразно заманіфестоване 1898 року віршем Івана Франка «На великі роковини» про ювілей Хмельниччини, що дасть можливість розвинути програму української державності Юліана Бачинського «Україна ірредента» від 1895 року промовистим гаслом Миколи Міхновського на Шевченківському відзначенні в Полтаві 1900 року – Самостійна Україна! І це гасло стане програмою діяльності першої політичної партії на Наддніпрянщині – Революційної Української партії.

До її осередків у регіонах залучається насамперед студіююча молодь, яка під проводом досвідчених громадських активістів налагоджувала контакти в різних куточках українського розселення.

Зокрема, основним центром творення української національної політики в Російській імперії був тоді Санкт-Петербург, оскільки тут працювали різноманітні українські інституції: студентські земляцтва, товариства, клуби, друкувалися часописи (з 1906 року виходив українською мовою часопис «Вільна Україна»), а в Державній Думі навіть засідала «своя» фракція. Але після поразки російської демократичної революції 1905 року реакція досить швидко переходить у наступ. Українству доводиться виправдовуватися, пробувати пояснити зросійщеному українському громадянству й російській інтелігенції мовою останньої про себе.

Саме з цією ж метою в Москві засновується щомісячний російськомовний журнал «Украинская жизнь», який став справжньою трибуною українства в Росії – трибуною майже єдиною, бо російська преса взагалі неприязно ставилася до українського руху. Між іншим, «Украинская

жизнь» регулярно вміщувала на своїх сторінках анкети, в якій найвидатніші представники російського громадянства висловлювали свої погляди на українську справу. І Петлюра, який спеціально переїхав сюди, через кілька місяців став душею колонії в Москві. Ніхто не вмів краще за нього керувати зборами, втихомирити надто запального промовця, спокійно, але твердо кликати до порядку і вводити працю зборів у межи».

Не тільки відізветься на поклик України Кубань, не лише виходитимуть з етнографічного сну Українські Петербург та Москва, а й за далеким океаном запросять рідної української церкви переселенці до США і Канади, щоб не розчинитися в московському православ'ї чи серед польських католиків. І Митрополит Андрей Шептицький зі Львівської Святоюрівської гори поблагословить утвердження українства в Північній Америці, відправляючи туди не тільки освічених священників, а й свого єпископа.

Водночас знову порушується питання про поєднання з братами за карпатськими перевалами як релігійно, так і політично. І йшлося не лише про регіон відділений Тисою від придунайської рівнини, а й на всіх теренах, які перейшли 1646 року з православ'я на греко-католицизм.

І в 1917 році цієї загальнонаціональної революційної енергії виявилось достатньо, аби вдруге відродилася українська державність, яка 22 січня 1918 року уконституюється в самостійну, а рівно через рік – і в соборну. Зрештою, і столиця українства повертається до Києва. З «низького» народу стаємо поступово в горинні й муках знову суверенним народом – нацією, що вже має під собою власну землю, а над собою власне небо, й що несе в самому в самому собі свій власний авторитет, що чує в самому собі своє право і свою правду. Вчора сміялися з нас – сьогодні ненавидять, камінь, що його одкинули будівничі, лягає в основу нового міста, об'явленої столиці й з цього каменя мають возноситися духові вежі! Що глибше усвідомлюємо себе як націю державну, то яскравіше бачимо, як гряде наша Столиця, і Столицю більше не мусимо шукати по чужих світах...» [15].

Це було друге відродження державності нашого народу, яке тоді, до речі, сприяло іншим поневоленим націям добитися своєї незалежності. Крім того, соціально-політичні ідеї революції в Україні, наголошував Дмитро Вершник, «співпадали з національними завданнями української визвольної боротьби, бо українські народні маси відчували в першу чергу гноблення від чужого російського панства і буржуазії» [16].

Однак замість того, щоб скерувати соціально-політичні гасла революційної боротьби в Україні в національне русло, надати їй виразно національний характер, українські соціалістичні партії «з перших же днів недооцінювали національних завдань револю-

ції, а через це й саму боротьбу переключали в площину соціальної, а не національної. Виховані на чужому (російський марксизм) політичному ґрунті, вони не розуміли самі завдань національно-визвольної боротьби та не змогли повести народних мас» [16].

То ж, як і в козацькі часи, вмiємо здобувати, але не вмiємо перемагати! Через три роки кривавої боротьби змушений був законний Уряд УНР перебиратися в екзилу, як і після полтавської поразки 1709 року. Але тепер українські землі вже розділені між чотирьох сусідів...

Тож зовні здавалося, що за таких умов відродження української державності годі сподіватися в найближчий час. Проте навіть у такі найтяжчі моменти цієї боротьби, її найзагартованіші жертвовники не втрачали надії на перемогу. Найбільш проникливі в оцінці ситуації вже відчували, що необхідна критична маса революційної енергії нашого народу вже нагромадилася, як це було в середині XVII століття і в 1917 році. От тільки за яким сценарієм піде її використання – питання залишалося відкритим. З уроків національно-визвольної боротьби 1917–1921 років було однозначно зрозумілим: якщо провідна владна верства не підтримає нову спробу українства стати господарем на своїй землі, то виступ буде приречений на поразку.

І сто років тому Вячеслав Липинський написав: «Коли боротись за Державу Українську захоче сильніша – краще зорганізована і більш між собою солідарна – частина тієї старої правлячої верстви, що до того часу правила Україною в імені і при допомозі метрополії. Без цього Україна від метрополії не відділиться і останеться колонією – «окраїнами», «кресами», органічно через свої верхи з метрополією зв'язаними» [17, с. XLI].

Необхідно було при цьому брати до уваги й наступну умову Липинського – щодо підтримки цієї «сепаратистичної частини» місцевої старої правлячої верстви всім своїм впливом на народ української інтелігенції. «Без такої підтримки ця сепаратистична частина не зможе прийняти народню мову та з народом в одну культурно-національну цілість об'єднатись, і не зможе устояти в боротьбі з частиною, яка буде держатись метрополії» [22].

А далі Липинський пророче озвучував наступний етап національно-державного відродження: «Коли завдяки цій піддержці інтелігенції настане сполучення в одну нову українську провідну верству старих українських панів з тими новими активними провідниками, які виділятимуться з народних мас. Без такого сполучення не повстане нова українська провідна верства, а значить не повстане і Держава Українська. Старі пани будуть заслабі і законсервативні, а нові – замало досвідчені і зареволюційні, щоб бути в стані одні без других Україною правити» [17, с. XLI].

«Панами» в Україні в цей час стали комуністи, в тому числі й місцевого походження. І те, що вони візьмуть участь у процесі її державницького відродження ставало все очевидніше. Чи не першими це усвідомили вигнанці з рідної землі, котрі після Другої світової війни опинилися на Заході. А найбільше проголошував Іван Багряний, який утворив в еміграції Українську революційно-демократичну партію. Виступаючи з доповіддю на її II з'їзді, він, зокрема, вказував, з кого необхідно рекрутувати майбутніх революціонерів: «Але ті кадри знаходяться в КП(б)У і в комсомолі, тобто – під КП(б)У й під комсомолом, що ними розпоряджаються... Так, ці кадри під КП(б)У і під комсомолом. На державно-політичній роботі. І це всі основні кадри нації, бо все, що було політично активне і здатне до політичного життя, мусило визначитися, можливість же визначитися в офіційній сфері була і є лише одна – під егідою КП(б)У і комсомолу. А тепер інша справа, наскільки ці кадри душею і серцем належать тій КП(б)У і тому комсомолові» [18].

Зрештою, і керівник Революційної ОУН Степан Бандера тоді визнавав необхідність залучення українських комуністів до національно-визвольного руху. Цей Провідник і справді як ідеолог української національної революції у 1949 році передбачав, що «розгортання більших націонал-комуністичних акцій під час національної революції, згідно в кризовій для большевиків воєнній ситуації може відбутися в двох засадничих варіантах». За першим, «комуністи української крові в кризовому положенні большевизму та в обличчя переможного розвитку національної революції фактично зривають з московським большевизмом і відкривають проти нього фронт боротьби» [19, с. 530].

У другому варіанті націонал-комуністичних проявів Бандера бачив лише те, що «діючі в ньому комуністичні елементи не стають до активної боротьби з Москвою, а намагаються свій декларативний розрив з большевизмом і перехід на національно-самостійницькі позиції обмежити необхідним форумом пристосування до нового порядку. В дійсності такі прояви не є впливом якихось поважніших змін у внутрішній настанові, тільки тактичним засобом зовнішнього достосування до обставин, щоб перетворити їх, згідно щоб втримати що дасться з комуністичного минулого, а зокрема, щоб зберегти своє вигідне і впливове становище» [19, с. 531].

Справді, наприкінці XX століття такою верствою в Україні виявилися місцеві комуністи, які за дорученням Москви і «смотрящих» від неї партпаратчиків і кадебістів на всіх рівнях до певного часу справно тримали ситуацію під контролем. Вони чимось нагадували отих реєстрових козацьких старшин, які, перебуваючи на службі Речі Посполитої, водночас набиралися досвіду місцевого самоврядування, що дуже придалося

при формуванні органів влади Хмельниччини, коли вони з готовністю присягнули українській державі – Гетьманщині. А багато з них були покликані до її верхівки, зокрема, із Запорозької Січі, яка мала вихід і на міжнародну арену, як і до певної міри маріонеткова УРСР.

Тож в обставинах, які склалися наприкінці 1980-х, виграшним було й те, що в лавах української інтелігенції, а подекуди і серед компартійної номенклатури, виявилось багато тих, кого досвідчені ветерани визвольної боротьби у повоєнний час своєчасно легалізували з повстанських відділів, і патріотичних юнаків, яким свого часу мудрі батьки чи вчителі рекомендували вступати до технічних закладів вищої освіти або ж на російські відділення філології, де недремне око КДБ менше наглядало, ніж скажімо, на таких ідеологічних факультетах, як історичному, юридичному, журналістиці, особливо ж на відділеннях української мови й літератури...

Наша діаспора тоді підказувала й інший важливий момент: до провідної ролі у визвольних змаганнях треба підбирати і тих людей, які з ідейним наставленням сприйняли комуністичну пропаганду, але розчарувалися в більшовицькій тактиці й зненавиділи її.

Проте підбирати таких людей не було кому – провід національно-визвольного руху перебував за кордоном, керівники ж післявоєнної воюючої України або загинули, або відбували покарання в радянських концтаборах. Там же опинилися й ті, хто примкнув до підпілля після хрущовської відлиги. Будь-який прояв непокори більшовицькому режиму жорстоко карався, відтак не в багатьох вистачало сміливості відкрито стати на герць з комуністичною владою.

Тож широкі маси, пам'ять яких зааніміла від геноцидних ін'єкцій 1933, розстрілів української інтелігенції 1934–37, винищення національно свідомої частини українського населення комуністичними репресіями 1940-х років, під впливом пропаганди кремлівських небожителів, що дозволили існувати їм у певних рамках, готові були радше підписатися, проголосувати, ба, навіть розіп'яти жертвуючих себе за них, аніж дозволити собі усвідомити, що ті борці робили це таки заради них.

До потаємної української душі тоді, коли й слово Боже заборонялося, могла проникнути тільки пісня. Не рекомендовані художньою радою, але самочинно виконані Дмитром Гнатюком привселюдно «Два кольори» Олександра Білаша і Дмитра Павличка стали чи не першим життєдайним струмком, що наповнював велику ріку українського національного відродження з другої половини 1960-х років.

Так, були вже «Рідна мати моя», «Червона рута», «Черемшина», вони лікували душу, підтримували духовні сили народу. Але «Два кольори» не тільки розкрили їх з найдавніших часів, коли наші предки-хлібороби залишали

свій код хрестиками в мереживі трипільської кераміки, а й засвітили одвічними барвами української долі, під якими проливалася червона кров на чорнозем в роки Другої світової та й багато ще років після неї.

А тоді ці два митці додали ще один пісенний шедевр – «Долиною туман тече», який потаємно впливав на піднесення національного руху твердою вірою в майбутнє й закликом до боротьби. У хвилях того туману приховувалося непомітне нагромадження української революційної енергії, критична маса якої повинна була вибухнути потужним здвигом народних мас: «Підпалим небеса колісь вогнями яворовими» – навіть найбільш вимуштрувані цензори компартії не побачили в цих словах заклику до революційної боротьби.

Ті ж цензори також прогледіли на компартійному з'їзді прем'єру «Пісні про Україну», слова якої вже не залишали сумнівів у естві членів КПРС Дмитра Павличка й Олександра Білаша і того ж таки Дмитра Гнатюка: «Україно, моя Україно, Я для тебе на світі живу!». І цій новітній «українській трійці» аплодували кращі комуністи республіки... Їхні аплодисменти були суголосні з їхньою діяльністю – виплавляти метал і ростити хліб, добувати нафту й садити ліси, прокладати автошляхи й піднімати в небо найбільші в світі літаки. Вони також жили для України, але радянської, не самостійної держави, про що лише зазначалося в конституції УРСР.

Цілком можливо, що багатьох комуністичних делегатів слова пісні про служіння рідному народові змусили саме над цим і задуматися, відтак вони десь глибоко в душі як українці вже відчували щось незбагненне, що станеться за їхнього життя. Хтось може й нишком перечитав заборонену книжку «Україно наша радянська» колишнього компартійного вождя УРСР Петра Шелеста, котрого перевиховували в Москві від нібито проявів українського буржуазного націоналізму, а хтось зацікавився уцілілими примірниками «ідейно розгнужданого, антирадянського, націоналістичного» роману «Собор» письменника-комуніста Олесея Гончара.

Але ніхто з них тоді мабуть подумати боявся, що йому випаде на долю проголошувати відновлення незалежної Української держави. Тим паче, що на їхніх очах зразково показово «виховували» не тільки Шелеста, а й усіх, хто хоч на крок відступав від генеральної лінії партії, в тому числі й того ж Гончара, котрому також могла засвітити дорога до мордовських концтаборів, чого, до речі, добивалися окремі члени політбюро ЦК КПУ.

Але той же Гончар уже міг переконатися ще під час «соборної історії», коли тисячі не знайомих йому людей, «ризикуючи собою, стали на захист книги й підтримали автора своїми безстрашними листами. Писали робітники заводів, озивалася звідусіль трудова Україна... А Василь

Симоненко, Алла Горська, Григір Тютюнник, композитор Івасюк, Маргарита Малиновська, краєзнавець із Запоріжжя Микола Киценко та ще безліч інших? Хіба всі вони не були учасниками всеукраїнського Опору, хоча й судилося їм бути по цей бік концтабірних дротів!».

До цих імен можна додати й Ліну Костенко, поезія котрої глибоко ранила приспані душі власне в Україні, підтримувала тих, хто вже спокотував у Сибіру неісходимому довіру до хрущовської відлиги. А її роман у віршах «Маруся Чурай» повертав історичну пам'ять про козацтво.

Але саме постать націонал-комуніста Олеса Гончара в застійні роки брежнєвщини найбільш яскраво засвічується своєрідним вогником вільнодумства, який притягує до себе тисячі спраглих свободи. З початком горбачовської перебудови він намагається довести, що її ідеї необхідно доносити до широких мас саме рідною мовою. Але ці конституційні права розбивалися вщент об неприступну стіну байдужості й цілеспрямованого нищення всього, що нагадувало про збереження української мови. Ось чому він після своєї публікації в московській газеті 24 лютого 1986 року написав у щоденнику: «Надрукувала «Правда» статтю. Тільки всю душу з неї вийняла. Повишкрібали все до словечка, де йшлося про потребу шанувати національну мову, про обов'язковість вивчення української мови в українських школах» [20, с. 83].

Проте ця проблема не полишала Олеса Гончара, він про неї постійно нагадував навіть сам собі. Скажімо, 22 квітня 1987 року записав у щоденнику, перебуваючи в лікарні: «Ходжу й думаю, що треба писати Мих. Сергійовичу про становище культури на Україні. Мало того, що в минулі десятиріччя – хвиля за хвилею – було винищено цілі покоління української інтелігенції, але і в часи теперішні стаємо свідками процесів, які об'єктивно призводять до руйнування національної культури. І хто це робить? Прийшли? Ні, частіше доморощені, знавіснілі чиновники, які заради кар'єри готові розтоптати не те що рідне слово, а й рідну матір!» [20, с. 143].

У зверненні Олеса Гончара до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова від 20 червня 1987 року щодо захисту української духовності наголошувалося, що чим більше посилювались у республіці різні аморальні явища, чим більше проявлялася чиновницька вседозволеність, «тим ревніше номенклатурні доморощені «володарі крісел» накидалися на духовні національні цінності народу, особливо на українську мову, намагаючись саме приниженням її продемонструвати свою «благонямірність», службову ортодоксальність» [21, арк. 27].

Як наслідок, «у республіці на важливих постах – вищих і низчих – немало невігласів, людей мер-

кантильних, бездуховних, які давно розтратили ідеали (якщо вони в них були), тому чиновник такого складу задоволений своїм примітивним «суржином», йому, кабінетному діячеві, щоб учинити розноси, достатньо сотні убогих канцелярських штампів, повноцінна яскрава національна мова йому здається чимось зайвим, що хвилює нібито тільки інтелігенцію» [21, арк. 28].

Такі не тільки глумилися над національною культурою, вони готові були розтоптати і своїх колег з партноменклатури України. Бо ж коли міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Володимир Пархоменко висловився щодо доцільності підготовки фахівців українською мовою, то 7 червня 1987 року завідуючий відділом науки і навчальних закладів ЦК Компартії України Фелікс Рудич заявив, що «такої методологічно несостоятелен, противоречит ленинському розумінню мовної політики. В умовах углубляючоїся інтернаціоналізації життя радянського народу і зростання ролі міжнародного обміну спеціалістами введення національно-замкнутої форми підготовки кадрів привело б до негативних соціально-економічних і політичних наслідків». Міністру було виступити в газеті «Радянська освіта» «і уточнити свою позицію по даному вопросу» [22].

Треба сказати, що міністр Пархоменко своєрідно «уточнив свою позицію» – до Тбілісі було відряджено спеціального кореспондента «Радянської освіти» Ольгу Коноваленко, котра детально розповіла, що в грузинських вищих навчальних закладах, у тому числі й технічного профілю, не тільки вчать, а й навіть захищають дисертації рідною мовою, а не російською, як в Україні. Тож стрілки ЦК перевів тепер на редактора газети Івана Щербатенка, котрого невдовзі звільнили з посади...

Українську державну незалежність, що «єдина забезпечувала українському народові національно-політичну і соціальну волю, українські політики протягом усієї боротьби приймали з примусу, як рятунок, а не як ціль. Ціль стала засобом у цій боротьбі. Цей парадокс, мабуть, чи не єдиний в історії народів» [23].

Так станеться і в 1991 році, коли процес відродження незалежної державності нашим народом був підштовхнутий зовнішнім чинником – спробою державного перевороту в Москві. Тобто, трапилося так, як і в 1918 році, коли соціалістичні діячі Центральної Ради зважилися на проголошення самостійної УНР тільки під загрозою збройної агресії більшовицької Росії.

Але є і ще один висновок із нагромадження революційної енергії українців, необхідної для відродження власної державності: цей процес прискорюється з кожним разом удвічі: майже 300 років (1349–1648), майже 150 (1764–1917) і майже 75 (1920–1991).

Це стосується бездержавних періодів українства. Що ж ідеться про нагромадження необхідної для змін енергії народних мас у державний період, то це вже інша тема.

Список використаних джерел:

1. Кашинський П. Основи українського національного козацького світогляду // Сергійчук В. Соборна пам'ять України Календар-альманах. 2007. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 279.
2. Сергійчук В. Нариси з історії України. Вишгород, 2021. С. 26.
3. Лашенко О. Перемога // Календар-альманах «Відродження» на 1942 рік. Річник перший. Буенос Айрес, 1941. С. 73, 74.
4. Орїон Я. В блудному колі (християнство і наша історія). Сідней – Канберра, 1976. С. 58.
5. Литвиненко Ю. Національно-політичний світогляд нового покоління. Париж, 1938. С. 15, 16.
6. Рибчин І. Динаміка українського козацтва. Мюнхен, 1978. С. 35.
7. Кашинський П. Основи українського національного козацького світогляду. С. 280.
8. Антонович М. Студії з часів Наливайка. Прага, 1941. С. 104.
9. Воссоєдинение Украины с Россией. Москва: Издательство АН СССР, 1954. Том I. С. 129, 203.
10. Рибчин І. Динаміка українського козацтва. С. 97.
11. Документи Богдана Хмельницького. К., 1961. С. 630.
12. Соловьев С. История России с древнейших времен. Москва, 1965. Т. 26. С. 340.
13. Лашенко О. Перемога. С. 70.
14. Сергійчук В. Українські державники: Тарас Шевченко. Вишгород, 2014. С. 157.
15. Лашенко О. Перемога. С. 71, 72.
16. Вершник Д. Проти склерози й анемії в українськїм політичнїм життї. Тулуза – Берно, 1946. С. 4.
17. Липинський В. Листи до братів – хліборобів. Київ – Фїладельфія, 1995. С. ХLI, ХLII.
18. Багрянїй І. Публіцистика (Доповїдї, статтї, памфлети, рефлексїї, есе). Друге видання. К., 2006. С. 101.
19. Бандера С. Перспективи української революції. К., 1999. С. 530, 531.
20. Гончар О. Щоденник. К., 2004. Т. 3. С. 83, 143.
21. ЦДАГОУ: Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3146. Арк. 27, 28.
22. ЦДАГОУ: Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2365. Арк. 63.
23. Вершник Д. Проти склерози й анемії в українськїм політичнїм життї. С. 5.